

Odsjek za klasičnu filologiju

Filozofski fakultet

Sveučilišta u Zagrebu

DIPLOMSKI RAD

EXITUS ILLUSTRIVM VIRORUM

u 15. i 16. knjizi Tacitovih *Anala*

student: Višnja Jurišić

mentor: prof. dr. Darko Novaković

Zagreb, lipanj 2002.

-Vis ergo filiam tuam, si mihi pereundum fuerit, mori
mecum?

-Si tam diu tantaque concordia vixerit tecum quam ego
cum Paeto, volo.

Plinije, Ep. III. 16

KAZALO

1. UVOD

2. TACIT

2. 1. ŽIVOT I DJELO

2. 2. TACITOVO MJESTO U ANTIČKOJ HISTORIOGRAFIJI

3. *ANALI*

3. 1. TEMATIKA I STRUKTURA DJELA

3. 2. IZVORI I VJERODOSTOJNOST DJELA

3. 3. DRUŠTVENO-POVIJESNI KONTEKST NASTANKA DJELA

3. 4. STIL U *ANALIMA*

3. 4. 1. TEORIJA O ZASEBNIM EPIZODAMA

4. *EXITUS ILLUSTRIVM VIRORUM*

4. 1. PREGLED ZBIVANJA PREMA TACITOVU TEKSTU

4. 1. 1. SENEKA

4. 1. 2. LUKAN

4. 1. 3. UBOJSTVA I PROGONSTVA SUDSKIM PUTEM

4. 1. 4. PETRONIJEVA SMRT

4. 1. 5. PARNICA PROTIV TRAZEJE I BAREJE SORANA I NJEZIN ISHOD

4. 2. STILSKA ANALIZA

4. 2. 1. ANTITETIČKA KOMPOZICIJA

5. ZAKLJUČAK

6. BIBLIOGRAFIJA

1. UVOD

Naslov *Exitus illustrium virorum* nisam odabrala samo zato što lijepo zvuči već i zbog njegova značenja. Riječ je o literaturi koju pišu senatori – pripadnici senatorskog staleža u Rimu u 1. stoljeću o drugim senatorima koji su izgubili život iz političkih razloga (čitaj: Neron ih nije volio), držeći se pritom svojih moralnih načela. Neminovno je da se i Tacit u svojim *Analima* dotakne te tematike.

Jedan od junaka – mučenika senatorske opozicije je i Trazeja Pet, koji se okušao pišući u tom žanru, jednako kao što je bio i opisan. Osim njegove smrti, u ovom će radu biti opisane i smrti poznatih pisaca: Seneke, Lukana i Petronija, i još neke, naizgled nebitne, smrti nepoznatih ljudi, ali dirljive i zanimljive.

Osim te epizode i njene stilske analize iznijet ću i ono najvažnije o Tacitu, rimskoj historiografiji i *Analima* – i koliko se god neki od tih podataka čine dobro poznatim, ne vjerujem da se i ovaj mali dio djela može razumjeti bez da ga se smjesti u širi kontekst djela, autorove osobnosti, života i društveno-povijesnih okolnosti vremena u kojem je autor živio.

2. TACIT

2. 1. ŽIVOT I DJELO

Kornelije Tacit jedan je od najvećih rimskih povjesničara; čiju nemjerljivu važnost na polju historiografije znatno nadmašuje njegova književna veličina, a opet se do dana današnjeg ne može sa sigurnošću napisati njegov *praenomen*. Većina se autora dvoumi između Publije i Gaj.¹

Podaci iz Tacitova života šturi su i uglavnom iščitani iz njegovih djela, uz dopunu iz pisama Plinija Mlađeg, iz čijeg se jednog pisma dadu zaključiti i okvirne godine Tacitova rođenja, jer mu je (Pliniju) dotični blizak po dobi, ali nešto stariji; što u kombinaciji s pokojom autobiografskom bilješkom daje kao okviran termin 55. godinu pos. Kr. Uvjerenje u Tacitovo galsko i plemenito porijeklo proizlazi iz emotivno nabijenih rečenica u njegovim djelima, pa je u jednakoj mjeri utemeljeno, u kojoj i nije.

Zna se da je imao uobičajenu političku karijeru, što znači da njegov *cursus honorum* ne odskače ni po dobru ni po zlu. Događaj koji je, osim privatnog, obilježio i njegov politički i književni život, bila je ženidba kćeri Gneja Julija Agrikole, utjecajnog državnika i vojskovođe. Vjerojatno se i uz njegovu pomoć Tacit počinje politički angažirati još za Vespazijana, što nastavlja pod Titom i Domicijanom.² Preturu obavlja godine 88. pos. Kr., nakon čega ga Domicijan otpravlja na nekoliko godina u Galiju ili Germaniju u funkciji *legatus pro praetore*, dok je za Nervina principata 97. godine *consul suffectus*. Kao konzul Tacit drži posmrtni govor Verginiju Rufu, proslavljenom vojskovođi koji je imao hrabrosti i snage one nesretne 68. godine suprostaviti se svojim vojnicima kad su ga htjeli izvikati za cara. Taj panegirik Tacit ne izgovara samo iz dužnosti već i iz dubokog osjećaja divljenja

¹ Publije se čini vjerovatnijim i Conteu i Mendellu.

² Tacit, *Historije*, I, 1: »...dignitatem nostram a Vespasiano inchoatam, a Tito auctam, a Domitiano longius propectam non abnuerim.»

pravom predstavniku senatorskog staleža i idealnog, ali već i onda davno prošlog, vremena rimske republike.

Godinu-dvije kasnije pod Trajanom, zajedno sa svojim prijateljem Plinijem Mlađim zastupat će stanovnike provincije Afrike protiv njihova bivšeg namjesnika Marija Priska, optužena za korupciju, i osigurati mu kaznu izgnanstva.

112. – 113. pos. Kr. prokonzul je provincije Azije, što ukazuje na određenu počast i politički uspjeh.

Čini se da je još bio živ za Hadrijanova stupanja na vlast u kolovozu 117. godine, ali je isto tako sigurno da nije doživio 120. godinu pos. Kr.

Od Tacitova književnog stvaralaštva prvo bih navela *Dialogus de oratoribus*, za koji se dugo smatralo da je njegovo prvo djelo, ali u novije vrijeme prevladava mišljenje da je napisano i izdano oko 100. godine pos. Kr. Uvjerenje u njegov rani nastanak proistječe iz stila samog djela, koji se drastično razlikuje od ostalih Tacitovih djela; *Dialogus* je pisan u ciceronskoj maniri i s vrlo malo osobina osebnog i slojevitog stila, koji se voli nazivati «tacitovskim».³

Posluživši se ostavštinom Plinija Starijeg⁴, Tacit piše *Germania* ili *De origine et situ Germanorum*⁵, etnografsku studiju napisanu s historijskog stajališta, u kojoj izvještava o plemenima koja žive sjeverno od Rajne i Dunava. Na određen način uzdiže barbare kao simbol slobode, hrabrosti i brojnosti, te priziva doba rimske države kada se ona nije zasnivala na pokornosti jednom i korupciji sviju. Stilski je ovo djelo Tacitovo, ali je najslabije razrađeno, s grubom retorikom i pretjeranom rječitošću. Zanimljiv je Tacitov pokušaj da strani narod i njegovo društvo objasni rječnikom koji će Rimljanin razumjeti, prekomjerno mu izlazeći u susret čak i pod cijenu nejasnoće.

³ No, ovdje valja naglasiti da u antici, za razliku od današnjeg gledišta da su čovjek-pisac i njegov stil neraskidivo srasli, to gledište baš i ne stoji; naime, stil je izučena vještina pa je dobar dio izričaja nekog pisca uvjetovan i književnom vrstom unutar koje stvara.

⁴ riječ je o djelu *Bella Germaniae*.

⁵ u različitim rukopisima susreću se i različiti naslovi ovog Tacitova djela, npr. i *De origine, situ et moribus Germanorum*. v. Miklič, str. 9

Vjeruje se da je iste 98. godine kada je izdana *Germanija*, ali prije nje, Tacit objavio djelo *De vita et moribus Iulii Agricolae*, svojevrsni panegirik koji izrasta u biografiju; moglo bi se reći da je to *laudatio funebris*, proširena historiografskim i etnografskim podacima.⁶ Dok se divi tasto i njegovim vojnim uspjesima u Britaniji (Agrikola je, naime, zaslužan za osvajanje dobrog dijela Britanije), Tacit ujedno brani ljudski i politički integritet svih koji su bili u javnim službama pod Dioklecijanom i poživjeli; pa tako i svoj i Trajanov. U *Agrikoli* Tacit uvodi časnost i ispravnost tzv. «srednjeg puta» koje će se kao *leitmotiv* pojavljivati i u njegova dva veća djela. Riječ je o jedinom primjerenom ponašanju domoljubnog senatora u teškim vremenima, koji djeluje na korist «republike», a da se ne sukobljava sa carem s kojim se ne slaže; kroči, dakle, «srednjim putem», koji nije ni *deforme obsequium* ni *abrupta contumacia*⁷.

U *Agrikoli* će Tacit izraziti želju za zapisivanjem povijesti, i to Domicijanove vladavine te možda još i vremena nanovo stečene slobode za Nerve i Trajana. No, spoznavši da se Domicijana može istinski shvatiti samo u okviru dinastije Flavijevaca, koja izrasta uslijed konfuznih događanja nakon Neronove smrti, Tacit u razdoblju između 100. i 110. godine⁸ piše svoje prvo veće povijesno djelo – *Historiae*.

Djelom od dvanaest (ili četrnaest) knjiga u analističkoj metodi Tacit iznosi događaje od 69. do 96. godine pos. Kr. No, do nas su došle samo prve četiri knjige, dio pete i neki fragmenti, što znači da smo upoznati s Tacitovim viđenjem Galbine kratke vladavine, Otonova prevrata, građanskih ratova: jednog između Otona i Vitelija, drugog između Vitelija i Vespazijana, u kojem potonji pobjeđuje i preuzima vlast, te Titova pohoda na Jeruzalem. Stilski izrazito dramatično s naglim smjenama događaja te hvaljenim opisima mase, čiju psihologiju Tacit ne samo da razumije, nego ju je i u stanju i te kako zorno dočarati. U tome djelu punom mračnih tonova ljudske prirode, koje pršti slikama nasilja, nepoštenja i nepravde, čak i zakleti republikanac kao Tacit biva prisiljen vidjeti u principatu jedino rješenje da se osigura mir,

⁶ v. Conte, str. 533.

⁷ Tacit, *Anali*, IV, 20

⁸ The Concise Oxford Companion to Classical Literature navodi 106./107.godinu.

vjernost vojski i povezanost carstva, ali, kad se već mora pristati na principat, neka to onda bude umjereni principat bez nasljednoga prava.

Iako je u *Historiae* nagovijestio da će opisati sebi bližu povijest – principat božanskog Nerve i Trajanovu carsku vlast⁹; odlazi još dublje u prošlost i piše *Annales*, u kojima iznosi događaje od 14. do 68. godine n. Kr. Vjerojatno je da se sastoje od osamnaest (moguće šesnaest) knjiga, od čega su danas preostale prve četiri knjige, mali dio pete, čitava šesta, dio jedanaeste, od dvanaeste do petnaeste knjige, te prvi dio šesnaeste. Iako je moguće da *Annales* nisu dovršeni što se da zaključiti po regresiji u stilu posljednjeg dijela djela, o čemu će više riječi biti kasnije.

Anali su maestralno povijesno djelo tragične dramatičnosti u kojem nam se predstavi čitava galerija besmrtnih likova, a izneseni događaji postaju nezaboravni.

⁹ Tacit, *Historije* ,I, 1 (prev. Miklić)

2. 2. TACITOVO MJESTO U ANTIČKOJ HISTORIOGRAFIJI

Zapisivanje povijesti je, kao i većina književnog stvaralaštva, započeto u antici.

U 6. su stoljeću pr. Kr. grčki logografi počeli s bilježenjem genealogija, putopisa, osnutaka gradova, usmenih predaja, da bi stoljeće kasnije temelje europskoj historiografiji udario *pater historiae*¹⁰ – Herodot. Ne tako dugo nakon Herodota piše najveći grčki povjesničar Tukidid, koji će posredno djelovati i na našeg autora.

Iznimna je Tukididova važnost u tome što je on prvi shvatio zakonitosti povijesnih zbivanja, tj. njihovu uzročno-posljedičnu vezu. No, on nije, kao ni ostali veliki povjesničari antičkog svijeta poslije njega, samo povjesničar u današnjem značenju tog pojma; Tukidid je, kao i Salustije i Tacit, književnik-umjetnik.

Valja mi naglasiti da u antici historiografija nije znanstvena već umjetnička književnost, pa je glavni autorov cilj stvoriti djelo koje će ukazivati na njegovo tehničko i stilsko majstorstvo, te time zasjeniti druge kroničare istoga razdoblja; ni najmanje se ne suzdržavajući u korištenju njihovim uratkom. Naime, pitanje originalnosti, odnosno plagiranja i tako se nitko neće ni sjetiti postaviti.

Tukidid je neizmjereno zadužio historiografsko pisanje time što je prvi uveo kao vremenski orijentir godinu, i to unutar svake godine ljeto i zimu, što će preuzeti i Ksenofont, počinjući svoju *Helensku povijest* godinom 411. pr. Kr. kojom završava Tukididovo djelo. Ksenofontu nedostaje dubina političke analize, pa je za ovu temu važan samo kao Tukididov «nastavljač».

Ironično je da su prvi povijesni spisi, koje pišu Rimljani o Rimu, napisani na grčkome jeziku. Slabašno opravdanje možda leži u činjenici da su najstarije povijesne podatke o gradu Rimu zabilježili od sicilski i južnoitalski Grci. Prvi rimski sastavljači kronika grada Rima u 3. stoljeću pr. Kr., a na grčkom jeziku, su stariji analisti. Ciceron ih naziva *narratores*, pisanje im je šturo – bez vlastitog umjetničkog doprinosa; oni kronološki evidentiraju povijesne događaje, navodeći godine republike prema imenima konzula. Ne umanjujući Tukididovo značenje za godišnje zapisivanje događaja, ni njega kao uzor rimskim analistima, ostaje

¹⁰ prema Ciceronu. No, isto ga tako nazivaju i ocem laži.

činjenica da je kronološka metoda ipak prirodna i logična kod zapisivanja događanja¹¹, a bila je i dostupna – postojeći zapisi pontifika napisani su u formi anala.

No, jedan od starijih analista – Katon se usudi pisati na materinskom jeziku i time otvori vrata mlađim analistima. Oni pak nisu ravni starijima u točnosti, pa pokazuju sklonost novelističkom prikazu povijesti. Njihova djela nisu grandiozna, ali pod utjecajem Polibija (grčkoga povijesničara, koji se nakon 146. godine pr. Kr. nađe u Rimu kao član Scipionova književnog kruga) nauče tražiti povijesnu istinu ne samo uz pomoć golih činjenica već istražujući uzroke, i to na svim razinama, od državnih do osobnih.

Istodobno u Rim s Panetijem dolazi stoička filozofija, koju će rimska senatorska aristokracija prigrliti kao svoju za stoljeća koja dolaze.

S tim se vremenom počinje pojavljivati oblik povijesnog zapisivanja karakterističan za Rim – biografija. Proizišla iz pogrebnih govora, eulogijskog karaktera, u potpunosti je odgovarala rimskoj ponositosti. Memoare će pisati mnogi: Gaj Grahko, Sula, Lukul, a nadasve će se, iz više razloga, isticati Cezar.

Dakle, žanr je proširen; pa nas ne treba čuditi kada u 1. stoljeću pr. Kr. Nepot piše biografije slavni ljudi, a ni kada u 1. stoljeću pos. Kr. Plinije Stariji proširuje svoje djelo etnografskim sadržajem.

Gotovo stoljeće prije Tacita živi i stvara njegov uzor Salustije. On piše historijske monografije, koje su umjetnička djela i odskaču od dotadašnje historiografije po mnogočemu: uskoj tematici, odbacivanju kronološkog nizanja događaja, što ga podvrgava subjektivnom tumačenju, te povrhu svega stilu. U Tukidida se ugleda pragmatičnim pristupom povijesnoj građi i stilom, koji je stiješnjenog izričaja, prepun antitetičkih sklopova, pogotovo u obliku govora, iz kojih, kao i u grčkog mu uzora, izrastaju povijesne ličnosti/likovi u djelu.

Nemoguće je izbjeći ime Tita Livija, povijesničara Augustova doba, na prijelazu tisućljeća.

Upitna je dubina njegova utjecaja na Tacita, ali je neupitna veličina njegova djela. Sigurno je da obojica vide povijest Rima kao republike u određenoj mjeri idealizirano, Livije više od Tacita.

¹¹ v. Mendell, 31. str.

Od svih oblika književnog stvaralaštva historiografija je najviše osjetila promjenu državnog uređenja iz aristokratske demokracije u monarhiju, čega je Tacit bolno svjestan. Nemoguće je ne pohvaliti njegovu nedvojbeno iskrenu želju da usprkos tomu na početku 2. stoljeća pos. Kr. piše objektivno, *sine ira et studio*.¹² Tacitovo historiografsko pisanje predstavlja vrhunac rimske, a gotovo bih se usudila reći i antičke historiografije; ujedinjajući u sebi razboritost analističke forme, a da joj slijepo ne robuje, Tukididovu sklonost antitezama i govorima, ali bez njemu svojstvenog pretjerivanja, Salustijevu zgusnutost i maštovitost izraza, ali bez njegove nerazumljivosti, Livijevu ponositost i maestralnost, ali s manje pompe, te konačno, samo svoj, osebujan, tacitovski stil koji čini Tacitov historiografski opus tako posebnim.

Za zamijetiti je da od Tacitovih suvremenika i Svetonije i Plutarh pišu biografije slavnih ljudi i careva, pišući tako povijesno manje zahtjevnu podvrstu historiografije. .

Konačno, nije slučajnost da će posljednji veliki antički historiofraf Amijan Marcellin svoje djelo *Res gestae* u 4. st. pos. Kr. kronološki ga nastaviti na Tacitove *Historije* i oponašati ga u stilu i jeziku.

¹² Tacit, Anali, I, 1

3. ANALI

3. 1. TEMATIKA I STRUKTURA DJELA

Pred kraj života¹³ Tacit piše svoje posljednje i najveće povijesno djelo *Ab excessu divi Augusti*, za koje će se od renesanse nadalje znati pod naslovom *Annales*, kako ga i sam autor naziva u tekstu. To epsko povijesno djelo od osamnaest knjiga pisano (uglavnom) u analističkoj maniri obuhvaća razdoblje od Augustove smrti 14. godine pos. Kr. pa vrlo vjerovatno¹⁴ sve do Neronova sramotnog svršetka 69. godine.

Postoji pretpostavka da Tacit započinje svoje *Anale* s Augustovom smrću budući da je čitavu povijest Rima, pa tako i Augustov principat, opisao Tit Livije u svojem djelu *Ab urbe condita*¹⁵.

Nakon kratkog uvoda kojim ugrubo objasni političke promjene od vremena kraljeva do Augustova stupanja na političku scenu, pa malo rječitije, ali opet ukratko predstavivši glavne postavke njegova principata, Tacit istinski započinje svoje historiografsko iznošenje s Augustovom smrću i Tiberijevim preuzimanjem vrhovne vlasti u državi u kojoj su svi državni aparati još samo formalno demokratski.

Za Tiberijeve vladavine (14. – 37. god. pos. Kr.) paralelno priča vanjske i unutarnje poslove carstva, zbivanja u gradu; postupno razotkrivajući carevu osobnost; njegov zatvoren, sumnjičav i osjetljiv karakter. U Rimu suđenja *de laesa maiestate*, politički uspon i pad pretorijanskog perfekta Sejana, uzročnika i počinitelja brojnih zločina (čija smrt, kao i ostali događaji od 29. do 31., nedostaje iz djela) i kroz pogubnost njegova utjecaja na Tiberija razabire se opće srozavanje. Van Rima se istovremeno događaju Germanikovi uspjesi u

¹³ Neki se autori slažu da je veći dio *Anala* nastao pod Hadrijanom. (v. Albrecht, Syme)

¹⁴ Kažem «vrlo vjerovatno» zato što su *Anali* do našeg doba došli okrnjeni, pa se ne može sa sigurnošću tvrditi s kojim događajem završavaju.

¹⁵ Conte to iznosi kao gotovu činjenicu, čiji je krunski dokaz, uz uvriježeno mišljenje da je Livije naumio završiti svoje djelo s Augustovom smrću, slična formulacija naslova (*Ab urbe condita* \approx *Ab excessu divi Augusti*). No, za razliku od njega Syme smatra čitavu tvrdnju nategnutom i nalazi da je Tacit previše neovisan stvaralac da bi bio puki nastavljatelj, koji piše *A fine Titi Livi*. Utoliko se slažem s njime jer mislim da je ideja o nastavljanju upitna, ali opet je Tacit s obzirom na postojanje i cjelovitost Livijeva djela bio svjestan nepotrebnosti iznošenja istih zbivanja.

Germaniji, kao osveta za teutoburški poraz, afera s Pizonom i Germanikova smrt na Istoku pod sumnjivim okolnostima, zbog kojih će Tacit, bez obzira na nepostojanje dokaza, uperiti optužujući prst u Pizona. Ne nedostaju ni manji događaji: pobjednički rat u Africi te ugušenje pobuna germanskih plemena. Šesta knjiga završava Tiberijevom smrću i kratkom ocjenom njegove osobe, života i vladavine.

Preživjeli dijelovi knjiga od jedanaeste do šesnaeste prikazuju vladavinu Klaudija, počevši od 47. godine pa sve do 66. kada Neron vlada već dvanaest godina.

Kroz sačuvane opise događanja od 47. godine do godine Klaudijeva umorstva – 54. pos. Kr. Tacit nam pruža sliku Klaudija-slabića kojega kontroliraju njegove žene; prvo Mesalina, onda Agripina, i oslobođenici. Agripina će, kao Klaudijeva žena¹⁶, preuzeti moć u svoje ruke, tako što će ga prvo navesti da posvoji njezina sina iz prijašnjeg braka, zatim ga otrovati i na ispražnjeno prijestolje postaviti svojeg sina-Nerona.

Zanimljivo je kako Tacit određuje Agripinu prvo kao Germanikovu kćer, zatim kao Klaudijevu ženu i konačno, kao Neronovu majku!¹⁷

Od trinaeste do šesnaeste knjige plastično izrasta zastrašujući Neronov lik, koji je isprva pod utjecajem majke čemu ga otimaju učitelj i savjetnik Seneka i pretorijanski prefekt Bur, slabašno ga pokušavajući odvesti na «pravi put». Duskora se Neron otima i njihovom utjecaju i otkriva svoju iskvarenu ćud; počinje vladati u maniri helenističkog vladara, okreće se gotovo isključivo raskalašenim zabavama i raznim igrama – glumi i konjskim utrckama. Toliko zastranjuje da će 59. godine narediti ubojstvo vlastite majke. Ubrzo mu počnu smetati i savjetnici, od kojih će Bur misteriozno umrijeti da bi ga na mjestu pretorijanskog prefekta zamijenio iskvareni Tigelin. Seneka se u strahu za vlastiti život povlači iz javnosti nakon čega se Neron potpuno prepusti poroku i nemoralu. Njegovo zazorno i zločinačko ponašanje izaziva revolt u višim krugovima pa se oko Gaja Pizona oformi skupina urotnika, koji ga planiraju ubiti.

¹⁶ N. B. Agripina je Klaudiju ne samo žena, nego i nećakinja!!!!

¹⁷ Tacit, Anali, XIII, 42: «... venerationem augebat feminae, quam imperatore genitam, sororem eius, qui rerum potius sit, et coniungem et matrem fuisse unicum ad hunc diem exemplum est.»

64. godine izbija veliki požar u Rimu, za koji imamo dojam da Tacit optužuje Nerona, dok Neron progoni kršćane. Tacit nam ukratko objasni kršćane; ne čine mu se krivima, ali mu nisu ni posebno simpatični.

Ono što je ostalo od *Anala* završava raskrinkavanjem Pizonove urote kada je mnogim uglednicima naređeno da si oduzmu život. Isto Neron naređuje Seneki, Lukanu, Petroniju i Trazeji Petu i svi će ga oni poslušati, ali će ujedno kroz ovo djelo poslati poruku bunta naraštajima koji dolaze!

Reći za neko djelo da je analističke strukture obično znači da se događaji kronološki iznose iz godine u godinu, pri čemu je važno da događaji jedne godine završe prije nego što druga počne. Na početku svake godine se navedu imena konzula koji djeluju (*consules ordinarii*), iza čega obično slijede postupci cara i plemstva, odluke senata, zbivanja u Rimu,...itd.

Toj analističkoj koncepciji Tacit će biti dosljedniji u *Historijama*, nego u *Analima*. Naime, on već nakon druge knjige *Anala* pokazuje sklonost preraspoređivanju događaja kako mu to već odgovara. Slaže povijesnu građu prilično slobodno; raspoređenost po knjigama i njihovi završeci se ne mogu objasniti analističkom metodom, već Tacitovom potrebom da određene događaje naglasi i tako uputi čitaoca. Tako «Tiberijeve» knjige završavaju događajima (ili aluzijom na događaje) koji su važni za cara i određuju ga; pa npr. prva knjiga doduše završava samo nagovještajem sumornosti Tiberijeve vladavine; u drugoj anticipira Arminijevu smrt i misaono zastaje nad pitanjem slave i historiografskog zapisivanja; trećom će baciti pogled u «slavnu prošlost», istaknuvši neprisutnost *imagines* Bruta i Kasija na sprovodu Junije, sestre prvog, a udovice drugog. Kraj četvrtne knjige daje upućenom čitaocu naslutiti Neronovo postojanje, kroz napomenu o vjenčanju Augustove praunuke i Germanikove kćeri Agripine Mlađe s unukom Marka Antonija Gnejom Domicijem Ahenobarbom. Ne znamo kojim događajem završava peta knjiga, ali je za pretpostaviti da je riječ o Sejanovom padu i smrti. I konačno, šestu knjigu zaključuje Tiberijevom smrću/umorstvom.

Slažem se s većinom autora koji dijele *Anale* u tri dijela. Teorija o heksadama¹⁸ podrazumijeva da se *Anali* sastoje od osamnaest knjiga, i da svakih šest tvori cjelinu unutar cjeline. Mislim da je to sada prilično jasno za prvih šest knjiga o Tiberiju; što se drugih šest tiče – malo je ostalo, ali je gotovo sigurno da pokrivaju kratku vlast Kaligule i Klaudijevo carevanje. Treća je heksada Neronova.

U skladu je s teorijom o heksadama i teorija o njihovoj stilskoj i kompozicijskoj različitosti. Naime, prva se manje-više drži analističkog principa, svaka knjiga počinje novom godinom (osim treće gdje će se to iznijeti malo kasnije) i nema preklapanja događaja iz godine u godinu. U onome što je ostalo od druge heksade vidi se da Tacitovo pisanje polako gubi čvrstu strukturu, uglavnom je riječ o dvorskim intrigama i Mesalininoj razvratnosti, a treća (*Nerobücher*) potpuno je kontrasna prvoj. Tacit se više ne drži kronološkog redoslijeda; analistička kompozicija je razbijena, a i stilski se jako razlikuje.

Razlog je tome možda u nedovršenosti¹⁹ *Anala*, a možda i u samoj povijesnoj građi. Pravilnosti prve heksade se mogu povezati s, barem formalnim, pravilnostima Tiberijeva principata. Tiberije stupa na vlast kao zreo čovjek, koji je uredno prošao svoj *cursus honorum*, bio konzul i vojskovođa, i jednom kada preuzme vlast, jako pazi na granicu svojih ovlasti. Velike stilske promjene nakon prve heksade su i promjene unutar Rimskog Carstva, koje s preuzimanjem vlasti dvadesetpetogodišnjeg Kaligule postaje nasljednim pravom julijevsko-klaudijevske loze te prestaje održavati i onaj privid republikanske tradicije.²⁰

Tacit se u svakom slučaju saživljava sa svojim djelom i njegovom tematikom i nije teško oprostiti mu odstupanje od strogosti analističke forme kada pruža tako živu i pamtljivu sliku grada i carstva u 1. stoljeću pos. Kr.

¹⁸ Albrecht o podjeli *Anala* govori teoretski i trudi se to dokazati, dok Syme piše o podjeli na heksade kao o gotovoj i neospornoj činjenici.

¹⁹ Syme, 742. – 745. str.

²⁰ v. Syme, 269. str.

3. 2. IZVORI²¹ I VJERODOSTOJNOST DJELA

Koliko god se to možda danas sa stajališta povijesne kritike činilo neuvjerljivim, Tacit je jedan od rijetkih antičkih autora koji se trudi pisati provjerene i istinite činjenice te navesti njihov izvor. Općenito, u antici se ne drži puno do vjerodostojnosti, pa Tacit u usporedbi s drugima, ostavlja dojam neuobičajene *diligentia*, zbog čega ga i hvali njegov prijatelj i pisac Plinije Mlađi.

U prvih šest knjiga *Anala* Tacit od izvora poimence navodi samo Plinija Starijega, iako je jasno da se služio djelima nekolicine pisaca, koje spominje općenito kao *temporis eius auctores* ili *scriptores annalium*. U trećoj heksadi postati će nam jasno da se radi još o Korbulonu, Kluviju Rufu i Fabiju Rustiku. Dostupni su mu podaci iz dnevnih biltena (*acta diurna*) i službenih spisa senata (*acta senatus*), a koristio se i memoarima Agripine Mlađe (*Agrippinae commentarii*). Očigledno je imao pristup govorima i pismima nekih careva (posebice Tiberija), ali teško da ih iznosi u cijelosti, vjerojatnije je da slijedi bit i stil dotičnog. Nerijetko će se s autoritetom pozvati na usmene izvore (*audire me memini ex senioribus*) kao i na vlastitu prosudbu. Sigurno je da Tacitu nije namjera navoditi svaki izvor koji je pročitao/čuo ponaosob, no, kad se radi o upitnom podatku ili nekom, koji njemu nije uvjerljiv ili mu se jednostavno ne sviđa, pa za njega ne želi preuzeti odgovornost, tad imenom proziva autora.

Povijesna kritika priznaje Tacitu vjerodostojnost, ali mu zamjera neobjektivnost koja proizlazi iz njegova senatorskog položaja, što ga automatski čini protivnikom principata.²² No, ne smije se zaboraviti da je Tacitovo shvaćanje povijesnih zbivanja i njihove uzročno-posljedične veze izuzetno ispravno; njegova politička dijagnoza je točna, a to što do nje dolazi psihološkom analizom, kojom otkriva čovjeka raspetog između moći, frakcija i javnosti, ne treba mu uzeti za zlo, jer upravo u njoj leži Tacitova vjerodostojnost. Tacit prepoznaje ulogu atmosfere (psihologija mase) u političkim zbivanjima; u vojsci i novcu jasno vidi izvor moći, ali i početak srozavanja senata, glavnoga grada i same Italije, čime se uvijek i ponovno vraća na pitanje morala. Usprkos sebi svojstvenom pesimizmu, Tacit je i te kako svjestan svoje

²¹ v. Mendell (199.-218.str.), Syme (271.-303.str.) i Miklić (12.-13.str.)

²² v. Lisičar, 246. str.

primarne uloge kao povjesničara: zabilježiti vrlinu i osigurati da ona, kao i porok, budu obznanjeni budućnosti.

Tacit selektira povijesnu građu i daje si za pravo izabrati što će i na koji način iznijeti; ali tu nikako nije riječ o povijesnom krivotvorenju ili neistinitom zaključivanju kad nas svojim književno-umjetničkim prikazom i probranošću građe navede da se slažemo i suosjećamo s njime. On se prije svega drži sebi zadanih principa: preispitivanja istine, odbacivanja vjerojatnosti, a to što je bio vrhunski pisac koji je težio da se ne obraća samo svojem vremenu, što i jest pribavilo dugovječnost čaroliji njegova djela, ne smije mu se upisati u «historiografsku» manu.

U konačnici, pitanje točnosti i vjerodostojnosti izvora i nije tako važno; postoji točka do koje se čitatelj može i treba pitati o vjerodostojnosti iznesenog, ali nakon koje, ono što i nije apsolutno točno, nimalo ne gubi na svojoj uvjerljivosti i više se ne treba pitati «odakle mu to» jer pitanje izvora prerasta u uzor – *Vorbild*.

3. 3. DRUŠTVENO-POVIJESNI KONTEKST NASTANKA DJELA

Kao svoje posljednje djelo Tacit je napisao *Anale* u drugom desetljeću 2. stoljeća pos. Kr.²³ On je tada star čovjek u svojim sedamdesetim, koji je proveo djetinjstvo pod Neronom, bio jako mlad za građanskog rata/ratova 68. i 69. godine pos. Kr., počeo političku karijeru pod Vespazijanom i Titom, a najbolje godine života proživio pod Domicijanom. Istina je da Tacitov književno-povijesni opus nastaje za vladavine Trajana i Hadrijana, ali neizbježno je da pod društveno-povijesnim kontekstom nastanka djela uzmem u obzir činjenicu da utjecaj na književno djelo čine zbivanja kroz iskustvo čovjeka-autora, kao i kroz književnu vrstu, o čemu je već bilo riječi.²⁴

²³ Kao što je već prije rečeno, moguće je čak da je glavnina *Anala* napisana iza 117. godine pos. Kr.

²⁴ Naime, historiografija je više od drugih književnih vrsta pod utjecajem državnog uređenja, i općenito, zbivanja.

Ni dvadesetak godina nakon Neronova tiranskog vladanja na vlast stupa posljednji Flavijevac – Domicijan. Od 81. godine pos. Kr. kada je Tacit imao 26 godina²⁵, pa sve do 96. godine, taj samoprozvani *dominus et deus* vlada apsolutistički. Tacit je uspio ne samo preživjeti već i politički funkcionirati, za cara koji je progonio sve i svakoga, a pogotovo okrnjenu senatsku opoziciju, koju osuđuje na smrt i konfiscira joj imovinu. Iz ovog petnaestogodišnjeg iskustva Tacit izlazi frustriran i pun mržnje prema principatu, te strahovito pesimističan. Na njegov književni rad prvenstveno utječe svijest o 68./69., a pogotovo život pod Domicijanom, koji u njemu, kao i u ostalim pripadnicima senatorske aristokracije, izaziva svojevrsan «kolektivni stid»; osjećaj krivnje što su pod tim i takvim carem živjeli i preživjeli, a koji ne umanjuje ni proglašenje *damnatio memoriae* nakon njegova umorstva.

Kratkotrajan Nerva principat pruža Tacitu nadu u mogućnost korisnog djelovanja političke elite pod carem koji bi im ostavio dovoljno, ali opet ne previše manevarskog prostora (*libertas*, a ne *licentia*).

Trajan dolazi iz Hispanije i drži čeonu mjesto u Rimskom Carstvu od 98. do 117. godine pos. Kr. Nerva ga uzima za suvladara kao izuzetno popularnog vojskovođu, a on to nastavlja biti i za svoje vladavine budući da od devetnaest godina na vlasti deset provodi na raznim bojištima carstva. U svjetlu tog podatka lako je povjerovati u Trajanovu navodnu nezainteresiranost za književnost, što kompenzira blagonaklonošću svoje žene prema književnicima.

Carstvo za Trajana prosperira u svakom pogledu: gradi se u Rimu i provincijama, radi se na infrastrukturi carstva, *limes* na Dunavu je stabilan; vladar ne zaboravlja ni poljoprivredu koju kreditira, poznat je i po davanju u karitativne svrhe (za odgoj siromašne djece)²⁶. Tacit, koji je očekivao mnogo od Trajana, donekle je razočaran²⁷ jer uviđa da se nakon što je pretrpio Domicijana više nema čemu nadati u političkom smislu. No, ipak je svjestan pozitivnih strana Trajanova carevanja pa pošteno priznaje da se moglo misliti što želiš, i to još i reći²⁸.

²⁵ Ako se kao godina njegova rođenja uzme 55. pos. Kr. (usp. 2.1.)

²⁶ Eutropije VIII, 5 kaže da se od Trajana svakom caru u senatu kliče: *Felicio Augusto, melior Traiano!*

²⁷ Syme razlaže čitavu teoriju o Tacitovu nezadovoljstvu Trajanom, u što radije ne bih ulazila. (v. 219. str.)

²⁸ Tacit, Historije, I, 1: «...ubi sentire quae velis et quae sentias dicere licet.»

Naš je pisac Rimljanin i senator, čime su određeni njegovi politički, filozofski i religiozni stavovi; i koliko god da je proglašavan individualcem; ipak je u tom pogledu Tacit plod svojega vremena. Riječ je prije svega o pripadniku senatorske aristokracije, koja se prilagođava uvjetima principata, ali potajno teži prošlom (republikanskom) režimu, tj. danima svoje političke moći. Tako je i perspektiva iz koje Tacit piše perspektiva senatora (što znači da je on, usprkos svoj demokratičnosti, pisac jednog staleža, a ne širokih narodnih masa) i perspektiva glavnog grada (jest Tacit za ravnopravnost, ali su Rimljani ravnopravniji od drugih). Određeni šovinizam prema barbarima, robovima i ženama, koji se da iščitati iz njegovih opaski u tekstu, nije zlonamjeran; jednostavno pripada njegovu položaju i vremenu. Za vjerovati je da sam sebe smatra izuzetno liberalnim i poštenim «sucem», što spada u samu etiku povijesničara, kojem se tradicionalno pripisuje istinoljubivost i nepristranost.

Teži jasnu ocrtavanju moralnih ličnosti kao uzora, i jasno je uočljiva njegova potreba da odijeli «zle» od «dobrih»²⁹. Riječ je o uzdizanju iskonske rimske vrline, čestitosti i muževnosti – *virtus*. U Tacita se jasno vidi kako je rimski moral usko isprepleten sa stoičkom filozofijom, i to još od vremena Scipiona. Filozofija, a pogotovo stoička, nosi pečat oponiranja tiraniji i utoliko je bliska Rimljaninu-senatoru. Tacit je obrazovan čovjek i senator i kao takav je upućen u osnove filozofije, ali ipak kao svaki pravi Rimljanin nije upoznat sa samom biti filozofije niti to želi biti³⁰.

I s religioznoga stajališta on je pravi Rimljanin: vjeruje u mistično i nadnaravno upravo onoliko koliko mu to u određenom trenutku odgovara; Pöhlmann to naziva supranaturalnim pragmatizmom³¹.

Ne vjerujem da je moguće shvatiti ovoga pisca ni njegovo djelo bez ovoga kratkog pregleda društveno-povijesnih okolnosti i utjecaja na čovjeka koji je tradicionalist u doba propadanja tradicije.

²⁹ Ta njegova potreba mogla bi se tumačiti kao plod književne epohe, budući da se na slično kontrastiranje može naići i u Perzija, Lukana i Juvenala.

³⁰ Ipak su starorimske predrasude prema filozofiji uspjeli nadići samo Ciceron i Seneka.

³¹ v. Pöhlmann, 31.str.

3. 4. STIL U ANALIMA

U *Analima* Tacit ostvaruje do krajnosti neponovljivi, jedinstveni, «tacitovski» stil u svojoj punini. Izričaj mu dolazi do vrhunca zgusnutosti, ironije kao i same promjenjivosti. Neupitno je da je kod Tacita, a pogotovo u *Analima*; način na koji piše, na koji iznosi događaje i grupira ih, dakle, sam stil, ne samo ukrasno, nego i sadržajno sredstvo.

Kako je stil, kao način govorenja/pisanja, osobina pisca, djela, ali i književne epohe, nikako se ne smije zanemariti činjenica da Tacit piše u 1. stoljeću pos. Kr. i da je to vrijeme³² života i rada i drugih značajnih književnih stvaraoca-individualaca poput njega: Seneke, Petronija, Marcijala, Juvenala, Fedra.

Doba je to u kojem će se u rimskoj književnosti stvarati «samostalno», ne obazirući se na grčke uzore; kada se počinje pisati u dotad neuobičajenim književnim formama: basni, romanu, epigramu... Neuobičajeno je i prožimanje pjesništva i proze, sa sada sveprisutnim utjecajem retorike, a zna se dogoditi i miješanje književnih rodova unutar istog djela (npr. Petronijev roman *Satirikon*). Predstavnikom toga «novog stila» smatra se Seneka, među ostalim poznat kao pisac moralno-filozofskih spisa i tragedija. On piše u suprotnosti prema Ciceronovim književnim načelima, gradi rečenicu sa specifičnom ritmičnošću, misaone cjeline su mu zaokružene i završavaju poentom, a nije mu strana ni antiteza.³³

I doista, Tacit ostavlja dugu Ciceronovu i Livijevu rečenicu, prožima svoje djelo prikrivenom retorikom, posuđuje (neuobičajene) riječi iz poezije, slijedi Seneku u sentencioznosti pa je za vjerovati da je razdoblje u kojem stvara ipak utjecalo na njega. No Tacitova je fraza prezgusnuta, a posvemašnja asimetrija i neuravnoteženost rečenična narušavaju jednostavnu razumljivost «novoga stila». Tacit je u stilu, kao i u svemu ostalom, opet i jedino samo svoj.³⁴

³² Razdoblje od Augustove smrti do Hadrijanova stupanja na prijestolje (14. – 117. pos. Kr.) u književnosti se naziva «srebrenim vijekom», a stil koji dominira «novim stilom» (za razliku od «starog»-Ciceronovog načina pisanja).

³³ Zanimljivo je da će se upravo Tacitov prijatelj Plinije Ml. pod vodstvom Kvintilijana odupirati Seneki «ciceronizmom».

³⁴ Mendell (79. str.) je to lijepo sročio i ja se slažem s njim: «He could not follow Cicero, but he would not accept Seneca.»

Osnovni mu je cilj u povijesnom opusu, pa tako upravo i u *Analima*, ostvariti dramatičnost. U tu se svrhu koristi strukturom, o kojoj je već bilo riječi, te digresijama, komentarima i govorima, već uvriježenim stilskim pomagalima u historiografiji.

Dojam dramatičnosti u određenoj mjeri postiže i odstupanjima od stroge analističke forme, jer mu to omogućuje redati događaje ne po kronološkom slijedu, već na način kojim će postići što burniji dojam. Često svojim «stilom iznenađenja»³⁵ uljuljkuje čitaoca, ali mu u jednakoj mjeri voli nagoviještati buduće događaje, davajući onima koje upravo opisuje, naizgled nebitnim, tajnovitu simboliku. Potreba za nagoviještanjem (uglavnom mračne) budućnosti osjetno je vidljiva i u sentencioznim završecima pasusa, kao i kada se Tacit poziva na nadnaravne sile – sudbinu i znamenja u koja očigledno ne vjeruje, ali kojima dobiva na teatralnosti.

U historiografskoj književnosti postoji tradicija digresije kao proširitelja povijesne tematike, da bi se unijele često etnografske bilješke (još od Cezara, pa i u Salustija i Livija). Tacit nije previše sklon etnografskim digresijama u *Analima*³⁶, više taj toliko potrebni predah u iznošenju događaja ostvaruje «biografskim» digresijama³⁷ – karakterizacijom likova.

Tako Tacitovo književno majstorstvo najviše dolazi do izražaja upravo pri ocrtavanju karaktera, kojim iz povijesnih ličnosti izrastaju besmrtni i sjevremeni likovi svjetske književnosti.

Jasnu ocrtanost likova ostvaruje na dva načina: kratkom «biografijom» – skicom³⁸ karaktera, života i porijekla dotičnoga u za njega presudnom trenutku života/smrti ili jednostavno, pri prvom pojavljivanju u djelu, ili pak polaganim otkrivanjem lika, gdje on ima priliku izrastati

³⁵ v. Albrecht, 887. str. (*Überschungsstil*)

³⁶ Jedna od poznatijih i iscrpnijih etnografskih digresija u Tacita je ona o Jeruzalemu u *Historijama*. (Tacit, *Historije*, V, 2. – 11.

³⁷ S jedne strane su digresije, ali opet, s druge su neraskidiv dio historiografske naracije.

³⁸ Tradicionalno je obilježje historiografije, da se izvješća o životu i karakteru osobe iznose s njenom smrću; čega se Tacit drži u *Historijama*, no, u *Analima* dosta od toga odstupa, iznoseći ih za prvog ili najvažnijeg nastupa. Takvi biografski epilozi važnih ljudi, često s moralnom ocjenom, ušli su u rimsku historiografiju preko helenističke književnosti, a u njihovom cjelovitom obliku koristio ih je i Ksenofont. U *Analima* nam ih Tacit daje na uvid kao retrospektivne karakterne skice, u usavršenom, epigramatskom, jezgrovitom obliku, koji često skriva dobro osmišljenu misao, moglo bi se reći sentenciju.

kroz povijesni tijek događaja. Tacit je uspješan u toj postupnoj karakterizaciji, pri čemu se služi opisima, pismima i govorima, da na kraju uslijedi moralna ocjena, bliska prvom načinu karakterizacije (tako on u prvih šest knjiga postepeno izgrađuje Tiberijev lik, opisuje njegove postupke uz povremene komentare, i konačno, u času smrti daje svoj sud o caru-začetniku julijevsko-klaudijevske loze). Pitanje upotrebe prvog – jezgrovitog, ili drugog – postepenog načina karakterizacije je istodobno i pitanje važnosti lika; je li je njegova uloga epizodna ili će se kretati po povijesnoj pozornici neko vrijeme? Izrazito nevažne *personae* opiše sa nekoliko dobro sročениh riječi (npr. *vir facundus, bellis inexpertus*).

Pri dočaravanju javnog i privatnog izričaja likova Tacit iznosi njihove govore (najčešće pred senatom ili vojskom) i pisma. Nije važno u kojoj će mjeri Tacit-povjesničar biti vjeran «izvorniku»; važnije je kako će Tacit-književnik pokušati dočarati lik, a upravo u govorima omogućena mu je ona zloglasna *licentia poetica*, gdje se Tacit-govornik³⁹ ima priliku razmahati u snazi i tečnosti izraza.

Rijetko nam nudi klasične opise, a i kad mu se to dogodi dat će prednost moralnom opisu pred fizičkim. Osobito uživa u «paradoksalnom portretu» o kojem će kasnije biti riječi.⁴⁰

Kao svaki pravi povjesničar Tacit gradi kompoziciju na kontrastima – antitezama⁴¹. Antitetički postavlja stavove, situacije, likove; ali ne tako dosljedno kao Salustije. Čitave cjeline opstaju na kontrastu dvaju likova kao što je to slučaj s prvom polovicom prve heksade (Tiberije je zao, star, nije u krvnome srodstvu s božanskim Augustom, nema žene⁴², a ima samo jednoga sina, nepopularan vlada, a Germanik je dobar, mlad, baka mu je sestra Augustova⁴³, žena mu je Agripina Starija – unuka prethodno spomenutog, koja mu je uz to rodila šestero djece i on nimalo ne želi vlast, za koju svi žele da je dobije, što ga čini još popularnijim). Prilično je jasno da dolazi do opasnosti od crno-bijelog kontrastiranja u koju će Tacit dosta često i upasti. Srećom, riječ je o «dječjoj bolesti» *Anala*, koju će naš pisac brzo

³⁹ ne zaboravimo da je Tacit obrazovan i vrlo vjerojatno dobar govornik – ta, bio je senator i odvjetnik.

⁴⁰ v. 4. 1. 4.

⁴¹ usp. 4. 2. 1.

⁴² tj. nema ženu dok vlada. Sina Druza mu je rodila Vipsanija koju je volio, ali se po Augustovu nalogu morao oženiti s njegovom kćeri Julijom, koja je kasnije protjerana.

⁴³ postoje spekulacije o očinstvu njegova oca Klaudija Druza, Tiberijeva brata, koji je rođen nakon što je August uzeo Liviju (već trudnu) za ženu.

preboljeti i usprkos povremenom idealiziranju, neće biti tako slijep da ne vidi pozitivne strane onih koje predstavlja kao negativce i obrnuto.

Jezično blago *Anala* je i te kako probrano; gotovo svaka riječ, svaka stilska figura ima svoju težinu i značenje. Tacit će nebrojeno puna puta napraviti izmjene u izričaju: čas voli neke riječi i fraze pa ih često koristi, čas ih potpuno odbaci i zamijeni drugima; sve u svojoj neprestanoj težnji da bude drukčiji, ne samo od svih drugih nego i od samoga sebe. Pokušava prizvati dostojanstvenost i jednostavnost starih pisaca njihovim rječnikom. Pokazuje snažan nacionalni-rimski duh, što i jest bit rimske historiografije, kada izbjegava grčki jezik pod svaku cijenu, pa koristi latinsku parafrazu i za najjednostavniji oblik⁴⁴. Nije baš dosljedan pri uporabi latinskih sinonima⁴⁵ (*gens* ≈ *populus* ≈ *natio* ≈ *civitas*), ali je vjerojatno da to radi namjerno, kao što namjerno izbjegava i preciznu terminologiju. Gnuša se otrcanih *slagvorta* političkog života i lišava ih njihovog uvriježenog značenja; *libertas* mu nekad znači moć, nekad anarhiju; *humanitas* pokornost; a *pietas* rabi gotovo isključivo ironično. Brojne sličnosti s jezicima etabliranih autora, te jezikom/rječnikom pjesnika, ne moraju nužno biti i nisu citati, već jednostavno Tacitovo naslanjanje na postojeći jezik književnosti.

Tacitov stil u potpunosti odgovara samoj srži latinskoga jezika, koja odiše jezgrovitosti i jasnoćom, i kao što je sam jezik iz indoeuropskog obilja gramatičkih oblika odbacio sve suvišno, isto čini i Tacit s jezičnim izrazom koji ogoljuje do njegove čiste biti.⁴⁶

Tacit nam nudi izričaj latinskoga kakvim nitko nikada nije govorio, koji će prerasti u jezik Apuleja i njemu sličnih autora koji se služe jezičnim osobitostima sebi na korist, i koji koliko god da je vrhunski, ipak sije sjeme propasti za klasični latinitet.

⁴⁴ Tacit, *Anali*, XV, 71.: «Milichus praemiis ditatus **conservatoris** sibi **nomen Graeco eius rei vocabulo** adsumpsit.»

⁴⁵ ovo i dalje, v. Löfstedt (157. – 180. str.) i Albrecht.

⁴⁶ v. Šrepel, 93. str. Jedino se ne koristi subordinacijom, koja je ugrađena u samu srž jezika i života Rimljana.

3. 4. 1. TEORIJA O ZASEBNIM EPIZODAMA

O makrostrukтури *Anala* već je bilo riječi i utvrđeno je da Tacit i te kako svjesno unutar djela formira tri velike «odvojene» cjeline – heksade. Treću, «Neronovu» heksadu obilježava određena regresija u stilu i jeziku; modifikacije kojima se vraća tradicionalnim standardima manje udaljenim od klasičnog latiniteta. Stil je uzvišeniji, nije više tako ukočen i oštar.

Struktura ove heksade slobodnija je i, premda je definitivno riječ o organskoj cjelini (čija je, bez dvojbi, Neron središnja ličnost), iznošenje događaja grupirano je u manje zasebne epizode koje se izmjenjuju.

Važnije su epizode Agripinino ubojstvo, naređena samoubojstva časnih ljudi te Pizonova urota, za koju se jasno vidi da je zatvorena cjelina, i opet, nakon nje, kao veseli predah od svih ovih «crnih» događaja i odmor prije novih – još «crnijih» koji će uslijediti, epizoda o Neronovu uzaludno-blesavu traženju blaga kartaške kraljice Didone.

Te «smrti časnih ljudi» ili *exitus illustrium virorum* nisu samo efektan naziv za određene događaje u posljednjoj trećini *Anala*; to je *terminus technicus* za literarni žanr, pamflete koje pišu pripadnici senatorske opozicije, a sadrže idealizirane priče o žrtvama «mučenika slobode», onih koji su se ubili u duhu stoičke doktrine.⁴⁷

Kako ta literatura nastaje upravo s Neronovim dobom, a jedan od mučenika u ovom radu se i sam okušao u žanru⁴⁸, smatrala sam prikladnim odabrati upravo taj naziv za naslov.

U drugoj polovici 1. stoljeća pos. Kr. Arulen Rustik piše o nesretnom Trazejinu završetku, a Herenije Senecion o onome njegova zeta. Nedvojbeno je da se Tacit služio i tim djelima kao literaturom za svoje *Anale*, sigurno je da osjeća i suosjeća s tim «junacima» koji kao da pripadaju nekom prošlom vremenu, ali je moguće i da katkad na to gleda kao na politički nepotrebno paradiranje.

Pri odabiru svojih *illustrium virorum* vodila sam se faktorom smrti poznatih (književnika), a to su Seneka (XV, 60 – 65), Lukan (XV, 70) i Petronije (XVI, 18 – 19). Bezdušni progon Kasija, krvavo Silanovo ubojstvo i pretužan završetak Lucija Antistija Vetera, njegove kćeri i

⁴⁷ Mendell (212. str.) te zapise, zajedno sa Senekinom satikom i djelima *Exitus clarorum virorum* Gaja Fanija i Titinija Kapitona naziva *fugitive literature*.

⁴⁸ Naime, aludiram na Trazeju Peta koji je pisao o Katonu Utičkom.

punice sam bila prisiljena izdvojiti jednostavno zbog tragične poetičnosti tih isječaka (XVI, 7 – 11). I konačno, uključila sam i posljednju, zatvorenu epizodu o Trazeji Petu i Bareji Soranu (XVI, 21 – 35), kojom naprasno, igrom slučaja⁴⁹, ali opet tako sretno i spretno završavaju *Anali*: u pola rečenice, ali u punini smisla.

⁴⁹ Nedovršenost *Anala*, v. bilješku 18.

4. 1. PREGLED ZBIVANJA PREMA TACITOVU TEKSTU

4. 1. 1. SENEKA

Ovaj predstavnik «novoga stila», jedan od najvažnijih rimskih književnika, koji piše moralno-filozofske spise čija je poruka do dana današnjega ostala jasna i razumljiva, mračne i snažne tragedije, te satiru o Klaudijevoj apoteozi, rođen je 4. godine pr. Kr. i ostao je zapamćen u rimskoj povijesti kao savjetnik cara Nerona.

Prvi se put⁵⁰ spominje u *Analima* kada ga novopečena vladarica Agripina opoziva iz osmogodišnjeg progonstva, isposlovavši mu preturu i stavivši ga za učitelja svojemu sinu Domiciju – budućem Neronu⁵¹. Nakon tog podatka ne znamo što se s njim događa, sve do početka 13. knjige kad je jasno da s početkom Neronove vladavine Seneka-profesor postaje carev savjetnik. I to je razdoblje kada se čini da je Agripinin utjecaj poguban po Nerona, pa Seneka, zajedno s pretorijanskim prefektom Burom, pokušava držati mladića na «pravom putu»⁵² i što dalje od nje.

Ali Neron je majčine prijetnje previše primio srcu, pa nakon neuspješnog pokušaja ubojstva, zove Seneku i Bura da ga savjetuju što činiti. Nakon početnog šoka Seneka ne samo da se ne pobuni, nego još i predloži poslati nekoga da je dokrajči; i tom jedva razumljivom slabošću obilježeno je njegovo doticanje moralnog dna.⁵³

No, izgleda da Tacit ne prestaje misliti dobro o Seneki, koji sve više gubi na svojem utjecaju kod Nerona, a pogotovo s Burom smrcu kada kaže da je vrlina bila, tako reći lišena jednog od svojih roditelja.⁵⁴ Iako se Neron pravi ljubazan prema njemu, Seneka se na kraju 14. knjige mudro povlači iz političkog i, uopće, javnog života Rima.

⁵⁰ XII, 8. Vjerojatno ga je Tacit već predstavio čitateljima oko 41. godine pos. Kr. kad je protjeran od Klaudija, kojeg je na to nagovorila Mesalina.

⁵¹ Mali Domicije tada ima dvanaest godina!

⁵² XIII, 2: «...Burrus militaribus curis et severitate morum, Seneca praeceptis eloquentiae et comitate honesta...» Agripina nije baš oduševljena takvom situacijom, pa Neronu, nakon propalih pokušaja političkog nametanja i incestuoznog zavodenja, prijeti prebacivanjem vlasti na Britanika, zakonitog Klaudijeva nasljednika i ruga se njegovim uzdanicima. (XII, 14: «...debilis Burrus et exul Seneca, trunca manu et professoria lingua...»)

⁵³ XIV, 7

⁵⁴ XIV, 52 (prev. Kostović)

Godine 65. pos. Kr., pri kraju 15. knjige uslijedit će *caedes Annaei Senecae, laetissima principi*. Seneku su na povratku iz Kampanije, za vrijeme večere sa ženom i dvojicom prijatelja, zatekli vojnici s tribunom Gavijem Silvanom, poslanim od cara da ga pita za točnost Natalovih kompromitirajućih riječi o Senekinoj navodnoj upletenosti u Pizonovu urotu. Seneka hladnokrvno zaniječe svoju podložnost bilo u čemu bilo komu, te izjavljuje da *idque nulli magis gnarum quam Neroni, qui saepius libertatem Senecae quam servitium expertus esset*.

Tribun to prenosi caru, u prisutnosti njegovih poročnih savjetnika Popeje i Tigelina⁵⁵ na što ga Neron sumnjičavo propitkuje *an Seneca voluntariam mortem pararet* i primivši niječan odgovor, šalje ga natrag da Seneki zapovijedi umrijeti. Teška srca ovaj prvo svraća do prefekta Fenija Silvana⁵⁶ po savjet, no nitko nema hrabrosti suprotstaviti se Neronovoj zapovijedi.

Seneka u maniri istinskog filozofa-stoika prihvaća neumoljivu sudbinu i zatraži svoju oporuku, što mu centurion ne pusti. I onda, umjesto da prijatelji tješe njega kojemu je umrijeti, on ih nježnim prijateljstvom, stoičkom doktrinom i zdravim logiciranjem – *neque aliud superesse post matrem fratremque interfectos, quam ut educatoris praeceptorisque necem adiceret* – otima tuzi.

No, opraštajući se sa ženom ne može više suzdržavati emocije i rastužen je moli da ne tuguje previše i da ga se sjeti, na što ga ona, jednako uciviljena, uvjerava da želi s njim podijeliti njegovu sudbinu – smrt. Seneka nerado pristaje, a i to samo zato što se boji Neronove osvetoljubivosti prema onoj koja ostaje iza njega: *vitae delenimenta monstraveram tibi, tu mortis decus mavis: non invidebo exemplo. Sit huius tam fortis exitus constantia penes utrosque par, claritudinis plus in tuo fine*.⁵⁷

⁵⁵ Tigelin je pretorijanski prefekt nakon Burove sumnjive smrti.

⁵⁶ koji je bio među urotnicima!!!!

⁵⁷ Te Senekine riječi upućene njegovoj drugoj, voljenoj ženi Pompeji Paulini bi mogle doista biti izvorno njegove – *αυτοφωνία*. (Norden, 332. str.)

Istim su si mačem prerezali žile, ali onda Seneka zatraži da ih odvoje kako ne bi previše patili gledajući jedno drugo kako se muči umiranjem. Tada još priseban diktira svoje posljednja razmišljanja, koja Tacit ne iznosi jer su *in vulgus edita eius verbis*.

No, iznenađujuće oprezan Neron u brizi za svoju (ne)popularnost zapovjedio je da se spriječi Paulinina smrt. Ona će jadnica poživjeti još nekoliko godina u neutješnoj tuzi za mužem.

Kako je Seneki krv slabo tekla, uzme otrov koji isto ne djeluje i tek ga para kupaonice uguši. Pogreb mu bješe bez ikakva sjaja, što je već davno bio odredio.

Na kraju ostaje samo gorak zaključak kako je Seneka, kao filozof – protivnik tiranije, odgojio despota, koji je postao sinonimom za apsolutističkog, razvratnog, podlog i umobolnog vladara, ubojicu majke, žene, brata pa na kraju i njega samoga.

4. 1. 2. LUKAN.

Senekin nećak je, kao i on, Hispanac iz Kordube, i opet, kao i on, književnik – pisac povijesnog epa *De bello civili* ili *Pharsalia*, u kojem opisuje građanski rat između Pompeja i Cezara.

Tacit će ga navesti kao jednog od sudionika Pizonove urote⁵⁸, u koju se uključuje iz osobnog i pomalo sebičnog razloga: Neron mu je zabranio izdavati stihove iz «profesionalne» ljubomore. Kada su počeli zatvarati suučesnike, a među ostalima i njega, dao se zavesti lažnim obećanjima da će mu biti oprosteno ako dopuni popis urotnika, na što on spomene svoju majku Aciliju.⁵⁹

Ovu ne baš pohvalnu sliku o sebi Lukan ipak donekle popravi kada u času smrti zadrži prisebnost i jakost duha te posljednjim dahom recitira svoje junačke stihove⁶⁰.

⁵⁸ prvi put je spomenut u XV, 49.

⁵⁹ v. XV, 56.

⁶⁰ Riječ je o *Pharsalia*, III, 635 – 646. str.

Na sreću, majka mu je izbjegla smrtnu opasnost, jer se usred mnoštva optuženika u potpunosti izgubila iz vida.

U idućoj će, 16. knjizi (XVI, 17) Tacit ukratko opisati sudbinu njegova oca, Senekina brata⁶¹, kojeg su lažno optužili s krivotvorenim pismom, kao za dokaz zapečaćenim Lukanovim prstenom, kada je htio naslijediti sinovljev imetak.

Lukan se ne uklapa baš u ovaj niz časnih smrti, jer njegova smrt nije baš ničim izazvana – ipak je sudjelovao u Pizonovoj uroti, a i pri suočavanju s opasnošću nije postupio najčasnije – bio je spreman žrtvovati vlastitu majku; no, ipak je na samom kraju smogao snage dostojanstveno umrijeti.

4. 1.3. UBOJSTVA I PROGONSTVA SUDSKIM PUTEM

Nakon početne epizode u 16. knjizi o «kartaškom blagu», Tacit spomene Neronovo nastupanje u kazalištu i pobjedu na natjecanju, da bi kratko izvjestio o Popejinoj smrti, koju je nepromišljeno izazavao sam Neron.

S njezinog je sprovoda isključio časnog starinu Gaja Kasija⁶², što je bio *primum indicium mali*. Duskora se protiv njega i njegova nećaka po ženi kojeg je odgojio, Lucija Silana oformljuje sudski proces s lažnim prokazivačima.

Neronu u nedostatku boljeg razloga smeta Kasije – *opibus vetustis et gravitate morum*, a Silan-*claritudine generis*⁶³ *et modesta iuventa*. No, dokazi se uvijek lako pronadu: Kasije drži u kući lik «onog» Kasija s natpisom *dux partium*, a za Silana, kojeg je nesreća najbližih⁶⁴ odavna držala na stalnom oprezu, izmisle da dodjeljuje dvorske titule svojim oslobođenicima,

⁶¹ Seneka, Anej Mela – Lukanov otac i Junije Galion braća su; Junije Galion (XV, 73) uplašio se za sebe nakon Senekine smrti, ali je oslobođen sumnje.

⁶² Gaj Kasije spominje se nekoliko puta u *Analima* (XII, 12; XIII, 41; 48; XIV, 43 – 45) i uvijek kao čovjek starorimskog kova, koji svojom strogošću i ozbiljnošću izaziva nelagodu kod raskalašenih.

⁶³ Lucije Silan je Augustov prapraunuk, kao i sam Neron.

⁶⁴ Silanov stric Torkvat je nastradao upravo zbog te optužbe (XV, 35) pa je ovaj osobito oprezan.

i još im u optužnici pridruže ženu jednomu i tetku drugomu Lepidu, optuživši je za magiju i rodoskrvni odnos s nećakom.

Bez puno oklijevanja osuđuje ih se na progonstvo; i to Kasija šalju na Sardiniju, gdje je nepravедno zatočen čekao prirodnu smrt, a Silana na putu za Naks zadrže u zatvoru u Ostiji i pošalju centuriona da ga ubije. Centurion ga pokušava nagovoriti da se sam ubije, na što Silan s mračnom ironijom odgovara da, iako je odlučio umrijeti, *non remittere percusori gloriam ministerii*, i boreći se s nekoliko vojnika *manibus nudis* časno pade kao u bitki.

Uskoro će jednako *invisi principi* morati, bez pravog razloga i krivnje, umrijeti Lucije Antistije Veter, njegova punica Sekstija i kći Polita⁶⁵. Optužen od svog pokvarenog oslobođenika Fortunata, Veter se rezigniran povlači na svoje imanje izvan Rima, koje uskoro opkole vojnici pretvorivši ga u zatvor. No, Polita se ne namjerava predati tako lako i ogorčena, uz očev pristanak, odlazi u Napulj gdje se Neron tada nalazio. Kako je nisu pustili caru, ona vreba kod ulaza kad bi Neron izlazio i vikanjem preklinje *audiret insontem neve consulatus sui quondam collegam*⁶⁶ *dederet liberto*. No, Neron se ne da ganuti.

Naposljetku, Polita ipak odustaje i javlja ocu kako valja *abiecere spem et uti necessitate*. Usprkos savjetima mnogih i uvriježenom principu oporučnog ostavljanja većeg dijela imovine caru i/ili njegovim najbližim suradnicima, Veter odbija tako postupiti da ne bi *vitam proxime libertatem actam novissimo servitio foedaret*, i dijeli sve što ima svojim robovima da odnesu, zadržavši u praznoj kući samo tri ležaljke.

Istim su mačem baka, otac i kći otvorili žile i zajedno dočekali smrt koja ih je uzela gotovo prirodnim redosljedom.

Suđeno im je posmrtno i po licemjernom običaju dopuštena smrt po izboru.

⁶⁵ Polita ili Antistija (XIV; 22) je udovica Plauta Rubelija Blanda, sina Tiberijeve unuke Julije i Rubelija Blanda, koji je po baki vuče porijeklo od Marka Antonija i Augustove sestre, pa je razumljivo da je bio predmetom raznih političkih spekulacija (XIII, 19), kao i da mu je prognanom u Aziji Neron zapovijedio umrijeti (XIV, 58 – 60). Nakon što je primio njegovu glavu (valjda kao dokaz smrti, što je bila poprilično česta praksa – donijeli su mu i glavu Kornelija Sule, a Popeji je donešena Oktavijina glava) Neron ju šalje Politi, koja je u neizmjernoj ljubavi prema mužu sačuvala haljinu poprskanu krvlju u kojoj je tada bila.

⁶⁶ Veter je bio 55. godine pos. Kr. konzul s Neronom. (XIII, 11)

4. 1. 4. PETRONIJEVA SMRT

Kako je ovo prvi put da se Petronije spominje, Tacit nam daje na uvid skicu njegova karaktera i položaja u društvu, u potpunosti ignorirajući Petronijev književni rad⁶⁷.

Opisuje ga prvo kao čovjeka koji je dan provodio u spavanju, a noć u zabavama, i čudi se kako se proslavio, za razliku od drugih ljudi, neradom i rasipnošću, i, umjesto da bude ga drže rasipnikom, još je bio smatran znalцем u raskoši-*erudito luxu*. Otuda općepoznata Petronijeva titula – *arbiter elegantiae*.

Ali, Petronije se kao prokonzul u Bitiniji, i kasnije, kao konzul pokazao izuzetno marljivim, odgovornim i nadasve dorašlim svojim zaduženjima, što mu je i sam Tacit, makar nerado, prisiljen priznati.

Zbog velikog ugleda koji uživa kod Nerona i u njegovu krugu, zamjera se Tigelinu, koji ne oklijeva potplatiti njegova roba da svjedoči o Petronijevu prijateljstvu sa Scevinom, jednim od sudionika Pizonove urote.

Uvidjevši bezizglednost svojega položaja, Petronije ne uspijeva doći do Nerona da se opravda, pa, zadržan kod Kume, odabire smrt. Njegovo je samoubojstvo jedinstven primjer u Tacitovu djelu: prereže žile, ali ih po volji privezuje i provodi vrijeme u lakoj zabavi i ugodnom razgovoru s prijateljima koji recitiraju šaljive pjesmice.

U oporuci postupi po svojoj volji, ignorirajući običaj ostavljanja svojine moćnicima – taj posljednji, sramotni čin laskanja kojemu su mnogi popustili. Još se naruga Neronu poslavši mu zapečaćano pismo o svim njegovim – Neronovim gnusnim općenjima, nakon čega razbija prsten, poučen lošim iskustvom Lukanovim, da ne bude sredstvom nečijeg upropaštenja.

I konačno usnu *ut coacta mors fortuitae similis esset*.

⁶⁷ satirički roman *Satirikon*, za koji Tacit ili ne zna ili ga i ne smatra književnošću.

4. 1. 5. PARNICA PROTIV TRAZEJE PETA I BAREJE SORANA I NJEZIN ISHOD

«Pošto poubija tolike znamenite ljude, Neron htjede najposlije istrijebiti i samu vrlinu, smaknuvši Trazeju Peta i Bareju Sorana.»⁶⁸

Glavni lik ove posljednje zatvorene epizode *Anala* je Publije Klodije Trazeja Pet, potomak ponosnih Rimljana i pravi predstavnik senatorskog staleža, čija uloga u djelu nije samo povijesna, već je i duboko simbolična.

Tacit ukratko objasni zašto je Neron *olim utrisque infesus* i ponovi već spomenute događaje⁶⁹: kako je Trazeja demonstrativno napustio senat nakon Agripinina umorstva kada *sibi causam periculi fecit, ceteris libertatis initium non praebuit*, kako se nikad nije osobito oduševljavao Neronovim pjesničkim umijećem, kako je spasio od smrtne osude senatora koji se narugao caru omalovaživši Neronu tako koristan *lex maiestatis*; i još se dodaje da namjerno nije prisustvovao Popejину sprovodu.

Podli Tigelinov zet Kosucijan Kapiton⁷⁰ dodatno je raspirivao Neronovu mržnju iz čiste zlobe, ali i osobne štete, koju mu je nanio Trazeja. Odlazi tako daleko u svojoj tiradi protiv Trazeje da ga uspoređuje s Katonom (!), a samog Nerona s Gajem Cezarom i bez pogovora zahtijeva akciju od Nerona, pomalo mu i priprjetivši aluzijom na davne, ali i neposredne događaje: *frustra Cassium amovisti, si gliscere et vigere Brutorum aemulos passurus es*.

Nato Neron odobri podizanje optužbe i doda Kosucijanu kao tužitelja govornika Marcela Eprija.

Istodobno je optužbu protiv Bareje Sorana⁷¹ preuzeo na se rimski vitez Ostorije Sabin, i ovaj iz niskog, osobnog neprijateljstva. Optužnica je sadržavala sumnjivo prijateljstvo s Plautom i težnju za pridobivanjem provincije Azije, gdje je odradio prokonzulat.

⁶⁸ prev. Kostović. XVI, 21: «Trucidatis tot insignibus viris ad postremum Nero virtutem ipsam excindere concupivit interfecto Thrasea Paeto et Barea Sorano...»

⁶⁹ Trazeja Pet spominje se pet puta u *Analima*: XIII, 49: vodi nebitnu raspravu o sirakuškim gladijatorima, ali izlazi na vidjelo njegov nekomformizam; XIV, 12: nakon Agripinine smrti izlazi iz senata i sedam godina prije naručenog samoubojstva potpisuje vlastitu smrtnu presudu; XIV, 48 obrani senatora Antistija; XV, 20 drži govor u senatu

⁷⁰ Trazeja je pomogao Kiličanima kod optužbe protiv Kosucijana Kapitona. Tacit ga zajedno s Marcelom Eprijem i Publijem Egnacijem Celerom spominje još u XIII, 33 kada svu trojicu prikaže kao izrazito negativne likove.

⁷¹ Bareja Soran se prvi put pojavi u XII, 53 kao ne baš pozitivan karakter!

Sve se to događalo za vrijeme dolaska Tiridata i armenskog poslanstva u Rim, čemu se Trazeji bez ikakva objašnjenja zabranilo prisustvovati. Nimalo zbunjen pravednik piše Neronu pitajući ga za optužbu i nudeći opravdanje, samo ako mu se pruži prilika. Neron, iznenađen tom iskrenom i hrabrom reakcijom, daje sazvati senat.

Trazeju uznemireni prijatelji savjetuju za i protiv odlaska u senat i teško je odlučiti što bi moglo ispasti gore po nj. Mladi pučki tribun Lucije Junije Arulen Rustik⁷² hrabro nudi Trazeji da će se suprotstaviti odluci senata zatreba li. Trazeja odbija sa zahvalnošću i razumno se poziva na «srednji put», koji je sam slijedio i za kojeg smatra da ga i Arulen treba slijediti.

Idućeg dana Trazeja se neće pojaviti na protiv njega i Bareje montiranom procesu, gdje će senatori sjediti u strahu, okruženi dvama naoružanim pretorijanskim kohortama.

Prvo im kvestor pročita Neronov prijeteće-opominjući govor, a zatim riječ uzima Kosucijan i nakon njega pobješnjeli Marcel⁷³, koji su tužbom protiv Trazeje obuhvatili i njegova zeta Helvidija Priska, zatim Pakonija Agripina jer je *heres paterni in principes odii*, te Kurcija Montana – *factitantem detestanda carmina*.

Nakon njih sa svojom neuvjerljivom tužbom ulazi Ostorije Sabin i dodaje joj novu: Soranova kći Servilija⁷⁴ pitala je vračare za carev horoskop. Učinila je to iz mladenačke nepromišljenosti i straha za oca, ali Sabin daje događaju kobno i teško značenje. Uvode je pred senatore, i ona im bojažljivo kroz plač objašnjava okolnosti pod kojima je to učinila posvjedočujući djetinju ljubav riječima: *sic gemmas et vestes et dignitatis insignia dedi, quo modo si sanguinem et vitam poposcissent*. I naglašava da njezin siroti otac nije ni za što od svega toga znao i da je sama kriva – *sola deliqui*.

Soran je prekida i brani jer da je ona jedino *rea nimiae tantum pietatis* i da ne može i ne smije biti uključena u njegovu optužnicu, budući da nije ništa znala.

⁷² To je onaj isti Arulen Rustik, koji je sastavio Trazejinu biografiju. (v. 3. 4. 1.) On će nadživjeti Nerona, ali će mu zato Domicijan doći glave.

⁷³ Njih će već stići kazna za nekoliko godina, kad ih optuži Helvidije Prisko. (*Historije*, IV, 6)

⁷⁴ Vjerojatno već umorna od nepovoljnih događaja (tek joj je 20 godina, a već su je odvojili od muža Anija Poliona, koji je prognan) ona počinja neoprostivu pogrešku na štetu oca, ali i sebe same.

No, optužba uvodi novog svjedoka protiv Bareje Sorana – njegova klijenta Publija Egnacija Celera⁷⁵, koji se pretvarao da mu je prijatelj i stoik.

Presuda bi predviđiva: Trazeji, Soranu i Serviliji bude dopušteno da izaberu kako umrijeti, Helvidija⁷⁶ i Pakonija osude na progonstvo, dok Montan bi pomilovan. A tužitelji su za svoj trud primili bogate nagrade.

Ovdje se naglo smiri *crescendo* čitave epizode i u pretposljednem pasusu *Anala* nam Tacit pruža idiličnu sliku Trazeje koji šeće po svom vrtu u predvečerje istoga dana te kako u brojnom društvu prijatelja mirno čeka smrtnu presudu

Lošu vijest mu donosi prijatelj Domicije Cecilijan, na što se društvo rasplače i Trazeja, kao i Seneka prije njega, tješi uplakane prijatelje i šalje ih kućama *neu pericula sua miscere cum sorte damnati*. Umiruje ženu Ariju⁷⁷, koja želi umrijeti s njime, i nagovara je da ostane pružati kćeri im Faniji jedini preostali oslonac. Čuvši da mu je zet samo prognan, gotovo veseo i sigurno spokojan dočeka mučnu smrt.

4. 2. STILSKA ANALIZA

Gotovo je nemoguće opisati Tacitov tako životan, a opet epigramatičan stil kojim gradi čitavo svoje djelo, a pogotovo ovu epizodu. I ovdje pisac u najvećoj mjeri ostvaruje dramatičnost upravo antitetičkom kompozicijom, koju ću iznijeti posebno i detaljnije, i elementima tragičke poezije.

Neupitno je da je ova epizoda na kraju *Anala* napisana u istom duhu i stilu kao i ostatak djela, ali je isto tako istina da je u njoj, kao i u čitavoj trećoj heksadi olabavljena struktura i Tacit si daje više slobode u izričaju, nego što je to slučaj na početku *Anala*. Naizgled nebitne, pojedinačne ljudske sudbine opisane su s osobitom pažnjom za detalje i, za Tacita, vrlo

⁷⁵ Njega spominje i Juvenal u svojem napadu na Grke i sve grčko. (III, 116: «Stoicus delator occidit Baream!»)

⁷⁶ Helvidije Prisko vratit će se iz progonstva za Galbina mandata, ali će ni godinu dana kasnije izgubiti glavu iz političkih razloga pod Vespazijanom.

⁷⁷ Arija Cecina je kći Cecine Peta i Arije Starije, koju je Trazeja 42. godine pos. Kr. bezuspješno odgovarao od zajedničke smrti s mužem (Plinije Ml., III, 16), upletenim u urotu protiv Klaudija zajedno s Kamilom Skribonijem (XII, 52). Marcijal I, 14 svjedoči o njenim posljednjim riječima s kojima je, ubovši sebe, pružila bodež mužu: *Paete, non dolet!* Arija i kći joj Fanija će biti još dugo sirote – još će im Domicijan konfiscirati imanja, ali će im Nervina vladavina donijeti dugo očekivani spokoj.

opširno, što ukazuje na pomisao da ih je držao važnima, kao svojevrsne simbole vremena čiji su tragični odbljesak, a ne da je poput nekih (čitaj: Svetonija) igrao na jeftinu atraktivnost tužnih događaja.

Do ovih «tragedija u malom» Tacit dolazi postupno gradeći napetost za vrijeme Neronove vladavine; od Nerona, kojeg ugnjetava (pre)dominantna majka sklona zločinima, Britanikovim umorstvom⁷⁸ u XIII, 16 izrasta zastrašujući lik cara-zločinca, koji će nakon što da pogubiti vlastitu majku, doći glave i našim junacima. Tako se stvara gotovo opipljivi nagovještaj ovih događaja, a pogotovo Trazejine smrti, nagovještene njegovim buntovnim izlaskom iz senata u XV, 23.

Sigurno je da su s povijesnog stajališta neke od ovih smrti opisane preopširno, a i tradicionalno kronološko iznošenje je odbačeno još u prvoj heksadi i zamijenjeno pozivanjem na prošle (nekad i na buduće) događaje, dodatnim objašnjenjima i sličnim⁷⁹; tako da Tacit ovdje i nesvjesno koketira s romanesknim pisanjem. Tako u XVI, 64 usred narativnog izvješća o Seneki i Paulini se spomene kako *Nero iubet prohiberi mortem (ie. Paulinae)*.

To se moralo dogoditi prije da bi vojnici znali što im je činiti.

Što se tiče klasičnog historiografskog stilskog sredstva – digresije; gotovo da se ove epizode i mogu shvatiti kao digresije. Sigurno da nema duže i edukativne digresije poput one s početka *Anala*, III, 26 – 28 o razvoju rimskog prava, od prve pojave zapisanog pravila do kompliciranih nijansi zakona Tacitova doba. Ipak u XVI, 21, u uvodu priče o Trazeji, samo jednom rečenicom bivamo upućeni u običaj u Padovi, kojeg je ustanovio Trojanac Antenor.

Tacit je prilično impersonalan pisac; teško otkriva svoje mišljenje, koje ipak nekako možemo naslutiti u bezličnim, sentencioznim opaskama kojima često zatvara pripovijedanje.

Tako u XV, 64 Tacit rezignirano zaključuje da nije nedostajalo onih koji su mislili da je Paulina jedva dočekala da ju naredba opakog cara spasi od svojom voljom odabrane, zajedničke smrti sa voljenim mužem, budući da je *vulgus ad deteriora promptum*.

⁷⁸ Na neki način, Neron i Agripina tim prvim Neronovim velikim zločinom zamjenjuju uloge «lovca» i «lovine».

⁷⁹ npr. XVI, 18 kada se ukratko opiše čitav Petronijev dotadašnji život i XVI, 21 gdje ponovo iznosi sve događaje u vezi s Trazejom.

Kada opisuje smrt «trojke» iz jedne obitelji, tužno zaključuje: *servavitque ordinem fortuna, ac seniores prius, tum cui prima aetas exstinguntur.* (XVI, 11) Poučen himbenošću i izdajstvom Publija Egnacija, daje naputak za sva vremena: *praecavendum est, quo modo fraudibus involutos aut flagitiis commaculatos, sic specie bonarum artium falsos et amicitiae fallaces.* (XVI, 32)

Ponešto ću izaći iz zadanih si okvira⁸⁰ ako ispričam o namjeri Subrija Flava, sudionika Pizonove urote, koji je naumio nakon Neronova ubojstva, rješiti se i samog Pizona; jer nema smisla ići iz zla u gore – *non reffere dedecori, si citharoedus demovetur et tragoedus succederet; quia ut Nero cithara, ita Piso tragico ornatu canebat.*

Ono što doista čini ove događaje tako nezaboravnima, jesu sami njihovi akteri, koje Tacit otjelovljuje u mašti čitaoca majstorskom karakterizacijom likova. Veću je ulogu unutar Anala od svih njih odigrao jedino Seneka, čija je tragedija inkorporirana u Neronovu, čiji se pad nazire upravo u strahovladi i moći kojoj se nitko ne može oduprijeti. Unutar same epizode Trazeja Pet igra značajnu ulogu, dok u okviru Anala to i nije baš točno. Njegovoj drami je Bareja Soran ipak samo sporedni lik. Ostale osobe pred smrću, pogotovo žene, su zanimljive, ali ipak samo epizodne uloge. Sukladno tomu, progresivno u djelu izrasta samo Senekin, a moglo bi se čak reći, i Trazejin lik.

Od ostalih je stilski izuzetno zanimljiv prikaz Petronija, kojeg se Tacit potrudio zorno predočiti, budući da mu je to prvo i zadnje pojavljivanje u djelu. Tu je riječ o biografskom portretu lika, ali ne bilo kakvom – to je «paradoksalni portret»⁸¹.

U Tacitovom se opusu češće⁸² može naići na opis karaktera koji imaju neke izrazito dobre i druge, izrazito loše, osobine. Očigledno uživa u kontradiktornom efektu koji iz njih proizlazi. Petronije je možda i *ganeo* i *profligator*, ali će u času svoje smrti pokazati istinsku *virtus*, i

⁸⁰ v. XV, 65

⁸¹ termin koji upotrebljava Conte, 540. str.: *paradoxical portrait*.

⁸² Slično je prikazan Oton (XIII, 46) – *procax otii et potestatis temperantior*; kao i u *Historijama*, I, 10 Lucije Mucijan: *luxuria industria, comitate adrogantia, malis bonisque artibus mixtus: nimiae voluptates, cum vacaret; quotiens expedierat, magnae virtutes*.

koliko god njegovo ironizirajuće samoubojstvo ne bilo Tacitov ideal, rado mu priznaje hrabrost i odlučnost, dalekovidnost i nesebičnost.

Likovi se, kao što je rečeno za Anale u cjelini, pa tako i u ovom, posljednjem dijelu, karakteriziraju kroz govore i pisma. Govore drže tužitelji i pomalo kao iznimka, jedna žena-Servilija. Pisma su očigledno bila uvriježeni vid komuniciranja, što se vidi po lakoći kojom Neronu i Petronije i Trazeja šalju pismo.

Likovi nisu više idealizirani nespretno, kao u prvim knjigama; Tacit sve ove časne stoike idealizira sa svjesno pretendirajućim izričajem, dok čitaoc apsolutno vjeruje, možda ne u istinitost, ali svakako u časnost iznesenoga. Cijeni moral stoika, jer se slaže sa «srednjim putem», ali njegova naklonost prema njima nije bezuvjetna.

Ne može nam pobjeći prikrivena aluzija na Sokrata kada Seneka zatraži otrov-*venenum, quo damnati publico Atheniensium iudicio exstinguerentur*, čime uzdiže Seneku uz bok tog grčkog filozofskog ideala.

Koliko je Seneka u tom trenutku idealiziran, toliko se nama danas čini profanim trenutak u kojem on zatraži svoju oporuku. No, s rimskog stajališta, nema u tome ništa prozaično, već, naprotiv, otkriva brižnost i temeljitost. (Isti je slučaj s Petronijem, a i Veter, Polita i Sekstija srede svoje ovozemaljske poslove prije smrti; u XIV, 6 će Agripina, naslućujući smrt, zapečatiti svoju oporuku.)

Uzdižući Senekin životni odabir kao ispravan, a njega kao Neronovu žrtvu, ali istovremeno priznajući Senekine mane, Tacit daje zasluženu sliku časnog kraja ovog stoika, kojeg kad pravda, možda misli i na sebe.

Nerazdvojni čimbenik Tacitova izričaja je sveprisutna ironija. Ponekad dolazi od njega u obliku bezličnih opaski, a ponekad je stavlja u neka tuđa usta i djela.

Tako će se Silan u XVI, 9 s jetkom ironijom odbiti učiniti uslugu samoubojstva svom ubojici, a sam će se Tacit čuditi u XVI, 18 kako *alios industria, hunc (=Petronium) ignavia ad famam protulerat*. Jezik je protkan ironijom pa kada Neron u XV, 61 pita *an Seneca voluntariam mors pararet?* ironično će zazvučati značenje i pridjeva i imenice⁸³, a i aktivni oblik glagola.

⁸³ Smrt je ili prirodna-*necessaria* ili naređena (samoubojstvo)-*quaesita mors*. A i sama riječ «*mors*» ima značenje prirodne smrti, za razliku od *caedes, nex* i sl.

Slično je u XIV, 33 kada kratko konstatira: *Thraseae Soranoque et Serviliae datur mors arbitrium*.

Njegova ironija nije cinična ironija beščutnog pisca, već je plod životne gorčine i Tacitova razočaranja i nad ljudima i nad bogovima⁸⁴.

4. 2. 1. ANTITETIČKA KOMPOZICIJA

Antiteza je figura misli, vrsta poredbe koja se zasniva na suprotnosti. Jedna je od osnovnih stilskih sredstava ukrašenog govora, dok je za staru retoriku jednostavno – sredstvo govora.

Kako je latinski jezik sklon dihotomiji; što će reći paralelizmima i antitezama, koji su glavne poluge rimske rečenične gradnje⁸⁵, rimska će se književnost, s naglaskom na historiografiju, često služiti antitezama.

Poput Salustija⁸⁶ i Tacit gradi kompoziciju na antitezama, samo suptilnije. Koliko mu to poštivanje povijesnih zakonitosti dopušta, slaže slojevite kontraste sa stupnjujućom funkcijom, kao npr. kad se netko digne iz servilnosti senata i stane nasuprot Neronu.

Upravo je karakterizacija antitezom obilježje «historiografske klasike»; i ona obogaćuje zapisivanje povijesti čineći ga umjetničkom prozom

Tacit se jedino u usporedbi sa Salustijem može doimati kao pisac koji baš i ne utemeljuje svoje djelo na posvemašnjem kontrastiranju likova, mišljenja, događaja... Čitavi su Anali u znaku antiteze između prošlosti i sadašnjosti, časnog vremena Rimske Republike i ovog sadašnjeg u sramotnoj pokornosti monarhiji.

Epizoda *exitus illustrium virorum* prepuna je nijansi i unutarnjih, manjih i većih antiteza na različitim razinama, a kao cjelina koja zastupa vrlinu pretstavlja kontrast Neronu – njegovu tiranstvu, zločinima i budalaštinama.

Tacit nam nenametljivo nudi antitezu u duljini opisivanja nečije smrti, kada će mu za Lukanovu smrt trebati pola, a za opis Senekina opraštanja od života nekoliko odlomaka.

⁸⁴ XVI, 33 sadrži primjer Soranova klijenta Kasija Asklepiodota, koji za razliku od Publija Egnacija pruža bezgraničnu podršku Soranu i ne napusti ga u njegovoj nesreći, što mu se vrati gubitkom sve imovine i progonstvom; čemu Tacit vidi uzrok u *aequitate deum erga bona malaque documenta*.

⁸⁵ v. Šrepel, 118. str.

⁸⁶ Syme (135. str.) se podrugljivo izražava o Salustijevoj sklonosti antitezama: *perpetual antithesis of thought*.

Začudo, u oba slučaja slike su vrlo žive i Lukanovo recitiranje stihova nimalo ne gubi na uvjerljivosti u usporedbi sa Senekininim diktiranjem posljednjih misli.

Uočljiviju antitezu opažamo između Petronija i Trazeje Peta. Petronije počinjava samoubojstvo uz zabavu, neometan teškim filozofskim raspravama o smislu i besmislu, tako oduzevši važnost i težinu smrti, ali i životu. Za razliku od njega Trazeja daje punu važnost smrti, do zadnjeg časka koristi vrijeme za filozofsko dokučivanje života. Između njih dvojice je velika razlika, ali i sličnost – obojica su se neustrašivo suočili sa smrću, prakticirajući *virtus* svaki na svoj način. Doista, Petronije umire stoičkom smrću na nestoički način.

Izvan teksta kojeg sam odabrala, u XVI, 17 Tacit iznosi smrt Senekina brata i Lukanova oca Aneja Mele koji će osvetoljubivo optužiti mrske mu ljude i tako posthumno prouzročiti njihovu smrt. Takva niskost ne može biti dalje od Petronija, koji upravo zbog tog i takvih slučajeva razbije svoj prsten-pečetnjak.

Već je bilo riječi o suprotnostima u osobnosti samog Petronija, za kojeg se čini da je jedna osoba kao privatnik u Rimu, a druga kao prokonzul u Bitiniji.

Svi bi osim Lukana mogli biti smatrani kao antitetička kompozicija, budući da je za njega jedinoga potvrđeno suučesništvo u Pizonovoj uroti.

Priča o Bareji Soranu nosi u sebi dva mala antitetička skupa; prvi je u očitom kontrastu između njegova izdajnička i prevrtljiva klijenta iz Rima, Publija Egnacija i pouzdana, beskompromisna klijenta-prijatelja Kasija Asklepiodota iz Nikeje. Drugi, jednostavni kontrast proizlazi iz svjedočenja njegove kćeri Servilije pred senatom: mlada djevojka, silom prilika ostavljena od muža na jednoj, a veća skupina starijih muškaraca na drugoj strani. Zajedničko im je možda bilo samo to što su ona, a vrlo vjerojatno i oni, u tom trenutku bili uplašeni.

Antitetički postavljene govore Tacit baš i ne voli iznositi budući da se tako gubi na uvjerljivosti, ali će češće na taj način iznijeti nekakva amorfnu suprostavljena mišljenja, kao što su Trazejinom slučaju bezlična nagovaranja njegovih prijatelja za i protiv odlaska na suđenje. Tako nešto Tacit radi u najboljoj salustijevskoj maniri antitetičkog govora, a da čitaoc i ne zna što mu se nudi.

Ne treba ni najmanje sumnjati da Tacit koristi antitetičke sklopove i kompoziciju, kao i sva ostala stilska sredstva, i te kako svjesno i promišljeno.

5. ZAKLJUČAK

Mislim da se iz ovog rada dovoljno jasno vidi koliko je na Tacitovo književno stvaralaštvo utjecao njegov životni put i razdoblje u kojem je živio, učinivši ga pesimističnim i rezigniranim. Pisac koji svakim svojim retkom vrišti protiv principata je u isto vrijeme čovjek koji se u tom i takvom društvenom uređenju sasvim dobro snalazio, moralnim dilemama usprkos.

Tacit nam upravo iz grižnje što se on sam nije ponašao poput naših junaka, opisuje ovaj isječak iz Neronove vladavine sa tolikim dramatskim patosom. U životima Trazeje, Seneke i drugih se jasno vidi na što je Tacit mislio pod «srednjim putem».

Exitus illustrium virorum u 15. i 16. knjizi Tacitovih *Anala* jednostavno nije moguće razumjeti bez znanja o Tacitovoj političkoj karijeri, društvene klime doba, povijesnih događaja....

Jasno je da je epizoda o kojoj je riječ, usprkos svojoj osebnosti, sastavni dio Tacitova opusa, samih *Anala*, a unutar *Anala* i treće heksade. Epizoda neotuđivo pripada djelu, ali može funkcionirati i kao samostalna. Iznimne je dramatičnosti, što se između ostalog, postiže antitezom – najjačim «rimskim» historiografskim stilskim sredstvom, koju Tacit svjesno i često koristi.

Exitus... moćnim i dirljivim prikazima ljudskih sudbina/smrti nadilazi svoj povijesni, pa i književni okvir, bivajući moralnim nadahnućem za vječnost, što je i bila Tacitova namjera.

BIBLIOGRAFIJA

1. Albrecht, Michael von: *Geschichte der römische Literatur*, München, 1994., 869 – 908 str.
2. Conte, Gian Biagio: *Latin Literature*; Baltimore&London, 1994., 530 – 545 str.
3. Damon, Cynthia: «The trial of Cn. Piso in Tacitus` Annals and the Senatus consultum de Cn. Pisone patre : New light on narrative tehniqe»; *American Journal of Philology*, special issue, spring, Baltimore, 1999.,143 – 162 str.
4. Klug, Wolfgang: «Stil als inhaltliche Verdichtung»; *Glotta* 57, Göttingen,1979., 267 – 281str
5. Kregar, Paul: *Ironie und Sarkasmus bei Tacitus*; Leipzig, 1913.
6. Leeman, Anton D.: «Structure and meaning in prologues of Tacitus»; *Studies in latin language and literature XXIII*, Yale, 1973., 169 – 209str.
7. Lešić, Zdenko: *Teorija drame kroz stoljeća*; Sarajevo, 1977.
- 8.. Lisičar, Petar: *Grci i Rimljani*; Zagreb, 1971.
9. Löfstedt, Einard: *Roman literary portraits*; Oxford, 1958
10. Maurach, Gregor: *Lateinische Dichtersprache*; Darmstadt, 1995..
11. McDonald, A. H.: «Theme and style in Roman historiography»; *JRS* 65, New York, 1975.,1 – 11 str.
12. Mendell, Clarence W.: *Tacitus, the man and his work*; Yale, 1957.
13. Norden, Eduard: *Die antike Kunstprosa*; Leipzig, 1915.
14. Pöhlmann, Robert von: *Die Weltanschauung des Tacitus*; München, 1910
15. Reitzenstein, Richard: «Tacitus und sein Werk»; *Neue Wege zur Antike IV*, Berlin,1926.
16. Ross, David O. jr.: «The Tacitean Germanicus»; *Studies in latin language and literature XXIII*, Yale, 1973., 209 – 228str.
17. Schanz, Martin: *Geschichte der römische Literatur*; München, 1935.
18. Schottlaender, Rudolf: «Sine ira et studio. Ein Tacituswort im Lichte der römischen Prozessordnung»; *Klio* 57, Berlin, 1975. 217 – 226 str..
19. Sironić,Milivoj; Salopek, Damir: «Grčka književnost»;*Povijest svjetske književnosti*
20. Solar, Milivoj, *Teorija književnosti*; Zagreb, 1990.
21. Syme, Ronald, *Tacitus*; Oxford, 1958.
22. Šrepel, Milivoj *Rimska književnost i latinski jezik*; Zagreb, 1898.
23. Tacit, *Anali*; Zagreb, 1977. (prev. Jakov Kostović)
24. Tacit, *Historije*; Zagreb, 1987.(prev. Josip Miklić)
25. Taciti, P. Cornelii: LIBRI QVI SVPERSVNT; septimum edidit Ericus Koestermann;
TOM. 1 AB EXCESSV DIVI AVGVSTI;lipsiae in aedibus B. G. Tevneri MCMLI
26. *The Cambridge History of Classical Literature*; Cambridge, 1982., 642 – 655 str.
27. *The Consize Oxford Companion to Classical literature*; Oxford, 1993., ed. Ian Chilvers
28. *Velika ilustrirana povijest svijeta*; Rijeka, 1976., ed. Gerard Du Ry et alii
29. Vratović, Vladimir: «Rimska književnost», *Povijest svjetske književnosti*
30. Wilkinson, L. P., *Golden latin artistry*; Cambridge, 1963.